

Ontzuiling in de Nederlandse politiek

N. Cramer

‘Het verscherpt bestaande en construeert niet bestaande tegenstellingen en helpt daarmee de schotjesgeest in stand te houden, die door onze hele geschiedenis de schimmel is geweest, die niet alleen ons politieke, maar ook ons geestelijk leven telkens verzuurd heeft’.

Jan Romein

Inleiding

Wie over de ontzuiling gaat schrijven, moet bij de verzuiling beginnen. Het merkwaardige is dat de wetenschappelijke discussie over dit verschijnsel pas goed op gang kwam, toen het zuilenbestel al in de versukkeling begon te raken. Het waren sociologen en politicologen die tot de begripsvorming de aanzet gaven. J.P. Kruyt omschreef de zuilen als: ‘Op levensbeschouwelijke grondslag gebaseerde, wettelijk gelijkgerechtigde blokken van maatschappelijke organisaties en samenlevingsvormen binnen een grotere, levensbeschouwelijk gemengde, maar raciaal en etnisch overwegend homogene maatschappij’.

De politicoloog A. Lijphart verbreedde deze definitie. Hij duidde de zuilen aan als levensbeschouwelijk verschillende bevolkingsgroepen - katholieken, protestanten en socialisten - die in hun streven naar emancipatie een gemeenschappelijk gedragspatroon ontwikkelden, waarbij de liberalen zich schoorvoetend aansloten. Tijdens zijn studie aan de Universiteit van Californië te Berkeley raakte Lijphart geboeid door de vraag hoe het kwam dat zijn zo verdeelde vaderland toch een grote politieke stabiliteit vertoonde. Onderzoek bracht hem tot de conclusie dat de verschillende politieke elites tijdens het interbellum min of meer bewust een aantal spelregels hadden ontwikkeld, welke een samenleving waarin zij meer náást dan mét elkaar optrokken dragelijk maakte. Kwamen zij met elkaar in botsing, dan werd geprobeerd het conflict zakelijk aan te pakken en van zijn politieke lading te ontdoen, het te dépolitiseren. In vertrouwelijk overleg streefden deze elites naar een compromis, waarbij aan hun tegenstrijdige belangen met een zekere evenredigheid recht werd gedaan. Zo werd een politieke pacificatie verkregen. Evenredigheid was niet alleen de verdeelsleutel voor het kiesrecht, zij werd ook gehanteerd bij de spreiding van subsidies en bij de verdeling van bijvoorbeeld openbare functies en zendtijd.

Voorwaarde was wel dat de elites bij hun achterban voldoende vertrouwen bezaten, opdat deze de uitkomst van het vertrouwelijk overleg tevreden of gelaten zou accepteren. Die laatste spelregel was de achillespees van het zuilenstelsel. H. Daalder duidde deze zwakke plek aan in zijn inaugurele rede van 1964, onder de titel 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek'. De regentenmentaliteit van de elites zou ertoe leiden dat zij zich weinig aantrokken van wat in de verschillende delen van de bevolking leefde.

In de daaropvolgende jaren zou het democratische gehalte van het zuilenstelsel op de tocht komen te staan toen een deel van een jongere generatie de politieke passiviteit afwierp en zich uitleefde in provocatie en protest. In de jaren zestig voltrok zich een zekere ontzuiling. Lijphart signaleerde zelf al een kentering in zijn analyse van de 'pacificatie-democratie'.

Door historici en sociologen is kritiek uitgeoefend op Lijpharts analyse. Was de homogeniteit van de zuilen wel zo hecht als hij suggereerde? Binnen de protestantse zuil was de naijvertussen antirevolutionairen en christelijk-historischen, tussen gereformeerden en hervormden, niet gering; en kleine groeperingen als de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) verweten de Anti Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) hun omgang met de Rooms-Katholieke Staats Partij (RKSP). Sociaal-democraten en communisten stonden elkaar ongeveer naar het leven, zodat het hachelijk leek de socialistische zuil als een 'rode familie' te kenschetsen. En werd aan het rijke roomse leven niet afbreuk gedaan door de St. Michaelbeweging van E. Wittert van Hoogland en Veraart en verstoorde ook Gerard Wijdeveld niet de droom van W.H. Nolens?

Lijphart dateerde de verzuiling in het Interbellum. Ook deze opvatting is bekritiseerd. Was een enkele spelregel immers niet al van oudere datum? En ontwikkelden andere spelregels zich niet meer geleidelijk? De grondslag voor de pacificatie binnen de christelijke coalitie kreeg al vóór het Interbellum gestalte. Werkte de antirevolutionaire doctrine van de antithese politiserend, de christelijk-historische voorliefde voor het begrip 'christelijk-nationaal' bevorderde - overigens vrij laat - de overbrugging van respectievelijk de antithese en de klassenstrijd. De twee gemengde kabinetten-De Geer waren daarvan een signaal. (Neo-)marxisten konden de prioriteit van de levensbeschouwelijke verticale scheidslijnen boven de horizontale sociaal-economische scheidslijnen moeilijk accepteren. De veto's waarmee liberalen en socialisten onderlinge samenwerking uitsloten, vormden hun deel van het gelijk.

Hoewel deze kritische kanttekeningen het realiteitsgehalte van Lijpharts these ter discussie stelden, is de didactische betekenis van zijn model waardevol gebleven. Wie de Nederlandse politiek in verleden en heden wil begrijpen kan het als Engelse sleutel hanteren. Het model is vaak abusievelijk opgevat als proeve van

geschiedschrijving. Het is een poging tot analyse, waarbij de hoofdlijnen scherper zijn getrokken en van historische details is geabstraheerd.

Met enkele parafrases en faseringen hopen we in dit artikel de didactische bruikbaarheid van het model te kunnen vergroten. Binnen het proces van verzuiling kunnen de volgende stadia worden onderscheiden: de institutionalisering van de verzuiling, welke aan het einde van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw haar beslag kreeg, vervolgens de consolidatie van de verzuiling tijdens en na het Interbellum en tenslotte een vegeteren van de verzuiling sinds het decennium W. Drees; in deze laatste fase is er sprake van een duidelijke *ontzuiling*.

Institutionalisering van de verzuiling

Polarisatie leek het trefwoord voor de politieke ontwikkeling in Nederland tijdens het laatste kwart van de negentiende eeuw. Het partijwezen kwam tot ontwikkeling. Het is opvallend welk een rol theologen daarbij vervulden. In het liberaal streven naar de scheiding van Kerk en Staat was in artikel 91 van de grondwet van 1848 bepaald dat 'leden van de Staten-Generaal niet tegelijk (kunnen) zijn geestelijken noch bedienaren van de godsdienst'. Deze formulering bood predikanten een ontsnappingsmogelijkheid in de vorm van het emeritaat. Het is de vraag of de priesterwijding op dezelfde wijze kon worden onderbroken. Het is echter een feit dat juist vrijzinnige, liberale predikanten als eersten van deze mogelijkheid gebruik maakten. De Indische dominee W.R. van Hœvell gaf het voorbeeld. D.H.S. Blaupot ten Cate en A. Moens volgden. Laatstgenoemden ontwikkelden zich tot onderwijsspecialisten, waarbij verbetering van het openbaar onderwijs op de voorgrond stond. De schoolwet van Kappeyne - zoon van een rector van een Latijnse school - die daarvan de uitdrukking vormde, wekte verzet op bij de dominee H. Kuypers en de priester A. Schaepman. Zij organiseerden - onafhankelijk van elkaar - petitionnementen waarin koning Willem III werd verzocht de schoolwet niet te tekenen.

Was Kuypers de eerste rechtzinnige predikant die in de Tweede Kamer werd toegelaten, Schaepman was de eerste priester die met enige aarzeling door het Binnenhof werd opgenomen.

De ondertekening van de schoolwet door de koning bracht Kuypers in 1878 tot de oprichting van een Centraal Comité van antirevolutionaire kiesverenigingen. De ARP had de polariserende pretentie dé grondtoon van ons volkskarakter te vertegenwoordigen. Kuypers leerstuk van de antithese gaf de tegenstelling met het liberalisme een absoluut karakter.

In zijn proeve van een program voor een katholieke partij schreef Schaepman dat zij op staatkundig gebied het Nederlandse volk 'aan het oude gezag getrouw'

zou vertegenwoordigen. Het was kenmerkend dat de verdeelde liberalen toen begrepen dat zij, om de confessionele opmars te keren, de Thorbeckiaanse afkeer van het partijwezen moesten opgeven. Als eerste oogmerk van een liberale unie (1884) werd voorgesteld 'door alle geoorloofde middelen van voorlichting en samenwerking de staatkundige invloed der kerkelijke partijen te bestrijden'. Gegeven de onderlinge verdeeldheid van de liberalen kostte het moeite de liberale beginselen te omschrijven.

F.J. Domela Nieuwenhuis had als predikant de kansel al verlaten toen hij in 1881 de Sociaal-Democratische Bond (SDB) hielp oprichten. Doel: de bevrijding van de arbeid door de arbeidende klasse, 'tegenover welke alle andere klassen slechts een reactionaire massa vormen'. Hoewel het program zich uitsprak voor de scheiding van Kerk en Staat, zou het algemeen en verplicht kosteloos onderwijs van staatswege gegeven moeten worden. Als eerste grondslag van de staat vorderde de SDB echter algemeen, direct kies- en stemrecht, met geheime en verplichte stemming door alle staatsburgers voor alle verkiezingen van staats- en gemeentebesturen. Weldra werd dit algemeen kiesrecht uitgeroepen tot het enige alternatief voor de revolutie.

In een liberale karikatuur werden Kuyper, Schaepman en Domela Nieuwenhuis als de drie 'apostelen' afgebeeld. Alle drie combineerden en versterkten hun politiek leiderschap met de redactievoering van of medewerking aan een dag- of weekblad; respectievelijk de *Standaard*, *De Tijd* en *Recht voor allen*. Alle drie gevallen zijn voorbeelden van wat Lijphart tot 'interlocking directorates' zou dopen. Intussen was de onverenigbaarheid van een kamerlidmaatschap met een geestelijk ambt zo fictief gebleken dat artikel 91 bij de grondwetsherziening van 1887 werd geschrapt.

Vormden antithese en klassenstrijd de principiële grondslagen voor de polarisatie, in de praktijk vonden deze uitdrukking in buitenparlementaire acties als het 'volkspetitionnement', het zogenaamde Palingoproer - een uit de hand gelopen folkloristisch evenement dat door de liberale Amsterdamse regenten werd opgevat als een revolutionaire machtsgreep - en de demonstraties van de SDB op 'rode dinsdag' (dit is prinsjesdag). Deze demonstraties stemden koning Willem zo woedend dat hij eenmaal zou weigeren in eigen persoon de jaarlijkse zitting van de Staten-Generaal te openen. Tenslotte: ook de gevangenschap van Domela Nieuwenhuis vormde een onderstreping van de heftigheid der maatschappelijke tegenstellingen.

Het ontbrak echter niet aan pogingen de conflicten te verzachten. Het Palingoproer, waarbij 26 doden waren gevallen, werd na luttele weken gevolgd door een parlementaire enquête naar de toestand van de arbeiders. De sociale kwestie kwam daardoor op de politieke agenda en zou daar ook niet meer van

verdwijnen. Langzaam maar zeker kwam de sociale wetgeving tot stand.

Na zijn vervroegde vrijlating op de verjaardag van de kleine prinses Wilhelmina (31 augustus 1887) werd Domela Nieuwenhuis met behulp van de confessionele kiezers, die wilden voorkomen dat de liberalen door verkiezing van hun tegenkandidaat, de 'liberale handwerksman' Heldt, een meerderheid zouden veroveren, in de Tweede Kamer gebracht. Het initiatief tot zijn gratiëring was trouwens uitgegaan van de vrijzinnige theoloog A. Pierson en de antirevolutionair L. Keuchenius.

Laverend tussen de verdeelde liberalen en de oprukkende confessionelen slaagde de conservatieve minister J. Heemskerk erin rond 1887, ondanks een slinkend aantal geestverwanten, een tweederde meerderheid voor een grondwetsherziening bij elkaar te scharrelen. Een grondwetsherziening die de confessionelen weliswaar niet de verlangde expliciete garantie van subsidiëring van het bijzonder onderwijs opleverde, maar wel een liberale intentieverklaring dat de bestaande tekst van de grondwet zich niet tegen een financiële tegemoetkoming verzette. Die herziening bracht de socialisten al evenmin het opgeëist algemeen kiesrecht. Het vrouwenkiesrecht, waarop Aletta Jacobs als arts vergeefs aanspraak had gemaakt, werd zelfs expliciet uitgesloten, nota bene aan de vooravond van een eeuw waarin Nederland onafgebroken een vrouwelijk staatshoofd zou hebben. Maar dankzij het 'caoutchouc-artikel' (kiesrecht voor mannelijke ingezetenen die voldeden aan bij de wet te bepalen kentekenen van welstand en geschiktheid) werd mettertijd, via de kieswet van S. Van Houten de helft (1894) tot tweederde (1913) van de mannen tot de stembus toegelaten. Niet de SDB van Domela Nieuwenhuis, die na frustrerende parlementaire ervaringen voor het anarchisme koos, maar de Sociaal-Democratische ArbeidersPartij (SDAP) van P.J. Troelstra plukte daarvan de vruchten. Deze zou er toch niet in slagen alle Nederlandse arbeiders voor het socialisme te winnen. Twee predikanten, ds. J. De Visser (Christelijk Nationale Werkmansbond) en ds. A. Talma (Patrimonium), bundelden vele protestantse arbeiders in het Christelijk Nationaal Vakverbond. De priester A. Ariëns trad op als pionier van de katholieke arbeidersbeweging.

Na de grondwetsherziening van 1887 kreeg het parlementaire stelsel - een kabinet moet door de volksvertegenwoordiging vertrouwd of tenminste gedoogd worden - dat door 's konings onwil en de onderlinge verdeeldheid van de liberale kamermeerderheid gefrustreerd was, kans van leven. Meer dan haar overleden echtgenoot was regentes Emma geneigd naar parlementaire raadgevingen te luisteren. Ondanks haar persoonlijke tegenzin ontbond zij na de amendering van de kieswet van L. Tak door de predikant De Meyier de Tweede Kamer.

De Engelse pendule leek te gaan werken: confessionele kabinetten - Mackay (1888-1891), Kuiper (1901-1905) en Heemskerk (1909-1913) - en liberale mi-

nisteries - Van Tienhoven-Tak (1891-1894), Röell-Van Houten (1894-1897), Pierson (1897-1901), De Meester (1905-1908) en Cort van der Linden (1913-1918) - wisselden elkaar met enige regelmaat af. Maar er school wel een adder onder het gras. De tegenstelling tussen de Takkianen en anti-Takkianen liep bij de verkiezingsstrijd over de omstreden kieswet-Tak van Poortvliet dwars door de bestaande partijen. De liberalen vielen in drie stromingen uiteen. A. Savorin Lohman (anti) maakte zich vrij van Kuypers pro-Takkiaanse antirevolutionaire aanhang; het 'pro' van Schaepman isoleerde hem vrijwel in het katholieke kamp. De antithese-gedachte was echter zo sterk dat een gemengde anti-Takkiaanse meerderheid niet te vormen was; een gematigd liberaal minderheidskabinet onder leiding van Röell moest met de kieswet-Van Houten uitkomst brengen.

Rond de eeuwwisseling leidde Pierson het laatste liberale kabinet dat op een kamermeerderheid aanspraak mocht maken. Daarna kwam de SDAP van Troelstra in een sleutelpositie. Zonder socialistische steun of gedogen konden de liberalen niet regeren. Als links een meerderheid aan kamerzetels veroverde dan bewerkstelligde de filosofie van de klassenstrijd dat de socialisten onwillig bleven om in een burgerlijk, liberaal kabinet de verantwoordelijkheid voor het beheer van de ministersportefeuilles te aanvaarden. Bij de spoorwegstaking van 1903 en de parlementaire obstructie door J. Schaper leefde de SDAP haar onlust tegen de burgerlijke oligarchie uit. Zo werd het voortbestaan van de minderheidskabinetten van De Meester en Cort van der Linden afhankelijk van het gedrag van socialisten en/of confessionelen. Stuitte het kabinet-De Meester op de weerzin van de rechterzijde (en van koningin Wilhelmina) tegen de gedachte aan een Zwitsers volksleger, staatsraad Cort van der Linden wist tijdens de Eerste Wereldoorlog de middelpuntvliedende krachten van links en rechts te verzoenen met een grondwetsherziening, welke de linkerzijde het algemeen kiesrecht en de rechterzijde de financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs beloofde.

De grondslag daarvoor was gelegd tijdens de verkiezingsstrijd van 1913. De drie liberale stromingen verenigden zich op een gemeenschappelijk program, waarin de belangrijkste eisen van de SDAP (algemeen kiesrecht en het staatspensioen) werden opgenomen (de zogenaamde vrijzinnige concentratie).

Na de uitstoting van de radicale Tribunisten werd de SDAP in het parlement met achttien zetels de enige woordvoerster van het socialistische volksdeel.

Antirevolutionairen, christelijk-historischen en katholieken sloten een stembusakkoord. Dit topeverleg pacificeerde in de praktijk de grote principiële tegenstelling tussen katholicisme en protestantisme, tussen de antithese-doctrine van Kuypers en de 'christelijk-nationale' voorliefde van de CHU.

In die beperkte zin kan men stellen dat de verzuiling in de Nederlandse politiek aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog een zekere graad van institutionalisering had bereikt.

Consolidatie der verzuiling

Een tweetal staatscommissies, respectievelijk onder leiding van J. Oppenheim en D. Bos, bereidden in geheim toeverleg enkele nationale compromissen voor. De grondwetsherziening van 1917, waarbij het algemeen evenredig mannenkiesrecht en de financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs werden ingevoerd, is voor de consolidatie van de verzuiling van grote betekenis geweest. Maar de pacificatie van de tegenstellingen is geleidelijker verlopen dan uit de beschrijving van Lijphart zou kunnen worden afgeleid.

In eerste aanleg kwam de winst uit beide compromissen voornamelijk aan de confessionelen ten goede. De uitwerking van het algemeen kiesrecht bezorgde de drie grote christelijke partijen een gezamenlijke kamermeerderheid, waarop zij tot in de jaren zestig konden voortbouwen. De financiële gelijkstelling deed het bijzonder onderwijs boven het openbaar onderwijs uitgroeien, wat voor de confessionele kadervorming niet onbelangrijk zou blijken.

In de Tweede Kamer bleef de invloed van theologen voelbaar in figuren als mgr. Nolens en dominees als C. Van der Voort van Zijp, H. Kersten, C. Lingbeek, J. Slotemaker de Bruïne ter rechterzijde, en van de christen-socialist Kruyt (die met de Communistische Partij Holland (CPH) ging samenwerken), de sociaal-democraat Van der Heide en de liberaal B. Eerdmans ter linkerzijde.

Tijdens het Interbellum werd het kabinet afwisselend geleid door een driemanschap van confessionele huize: de rooms-katholieke Ch. jonkheer Ruijs de Beerenbrouck, de antirevolutionaire boerenzoon en zakenman H. Colijn en de christelijk-historische jonkheer D. De Geer. Niet zonder hartezer moesten de protestantse partijen ervaren dat de RKSP definitief de grootste partij was geworden. In 1918 werd het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) onder de christelijk-historische ds. J. De Visser van Ruijs' ministerie van Binnenlandse Zaken afgescheiden, en met zijn wet voor lager onderwijs werd de basis gelegd voor het subsidiestelsel, dat met zekere evenredigheid de grondslag werd voor het organisatie-patroon van de gehele verzuiling.

Het evenredig kiesrecht leidde aanvankelijk tot een wildgroei van tientallen politieke partijen, die de aandacht van de hoofdfiguren enigszins afleidde. Als horzels bewerkten kleine partijen als de SGP van ds. Kersten en de Hervormde Staatspartij van ds. Lingbeek de dikke huid van de protestantse coalitiepartners. Niet zonder succes: in 1925 hielp de CHU het voortbestaan van het gezantschap bij de Paus afstemmen, hetgeen door de rooms-katholieke leider mgr. Nolens zo hoog werd opgenomen, dat er een langdurige kabinetscrisis uit voortvloeide. Maar de RKSP wilde niet dan in uiterste noodzaak met de socialisten samenwerken.

Voor de linkerzijde, gevormd door sociaal-democraten, vrijzinnig-democraten en liberalen, van wie het initiatief tot de invoering van het algemeen kiesrecht was

uitgegaan, was de uitkomst teleurstellend. De vroegere kracht van het liberalisme werd versnipperd. De verwachting dat de SDAP de grootste partij zou worden ging niet in vervulling. Met zijn 'vergissing' uit 1918, namelijk dat de vlucht van de Duitse keizer naar ons land ook hier een revolutie zou uitlokken, bracht Troelstra de SDAP bovendien in een isolement, op een moment dat in het ons omringende buitenland socialistische deelneming aan een kabinet niet langer werd afgewezen. Zo moest een Drees zich als wethouder van Den Haag voor het landsbestuur bekwamen. De SDAP kon slechts incidenteel pogen invloed uit te oefenen door middel van grote petitionnementen tegen bijvoorbeeld de vlootwet (1923) en voor de ontwapening (1931).

Als eerste symptoom van de pacificatie zou de verdeling van zendtijd in 1931 aangemerkt kunnen worden. Daarbij werd de zendtijd 'naar billijkheid' verdeeld over de Katholieke Radio Omroep (KRO), de Nederlandse Christelijke Radio Vereniging (NCRV), de Algemene Vereniging Radio Omroep (AVRO) en de Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs (VARA). De door de rooms-katholieke minister Reymers betrachtte billijkheid kwam de VARA te stade maar verdroet de AVRO, die als grootste omroepvereniging met de meeste luistervinken haar zendtijd gehalveerd zag. Zij organiseerde zelfs publieke protesten tegen de opdeling met de levensbeschouwelijke omroepverenigingen. Koningin Wilhelmina liet de verantwoordelijke minister Reymers weten dat zij een appaisement van de onlust wenselijk vond. Het verweer van de bewindsman dat zijn uitgangspunt in de Tweede Kamer steun had gevonden, overtuigde haar niet. Zij zag de AVRO meer als algemene, neutrale omroep dan als een links-liberale, zoals de minister het voorstelde.

De economische malaise en de daaruit voortvloeiende massa-werkeloosheid in de jaren dertig gaven de pacificatie-democratie gestalte. In het kabinet-Colijn-Oud (1933-1937), waarin ministers van de drie confessionele partijen tot en met de Liberale Vrijheidsbond en de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) zitting hadden, werd de oude antithese van Kuypers overbrugd. De antirevolutionaire premier Colijn was het met P. Oud, de vrijzinnig-democratische minister van Financiën, in feite meer eens over de (on)wenselijkheid van devaluatie van de gulden, dan met de rooms-katholieke minister van Economische Zaken M. Steenberghe (1935). Een politiek alternatief bleek toen niet voorhanden.

Het volgende kabinet Colijn-Goseling deed een vergeefse poging de eendracht van de confessionele regeringspartners op het gebied van de economische ordening te bewerkstelligen. De aanpak van de jeugdwerkloosheid door C. Romme, de rooms-katholieke minister van Sociale Zaken, kon bij de antirevolutionaire bewindslieden Colijn en J. De Wilde geen financiële dekking krijgen. De christelijke coalitie was, zoals later zou blijken, voorgoed ten einde.

In het tweede kabinet-De Geer werden in 1939 voor het eerst twee socialistische ministers opgenomen. Dat was mogelijk geworden doordat de SDAP het leerstuk van de klassenstrijd (en van de eenzijdige ontwapening) had verlaten. Pas aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog werd de algemene bereidheid geboren om over levensbeschouwelijke tegenstellingen heen een gemeenschappelijk beleid te voeren.

Bij de verkiezingen van 1937 had Colijn als sterke man zonder veel moeite A. Mussert, de leider van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), verslagen. Onder leiding van de vrijzinnig-democratische hoogleraar W. Schermerhorn legde de organisatie 'Eenheid door Democratie' (EDD) zich erop toe het belang en de betekenis van de parlementaire democratie te verdedigen tegen de nationaal-socialistische kritiek, die Hitler-Duitsland ten voorbeeld stelde wat betreft de werkeloosheid (middels militaire openbare werken). Een oproep tot morele herbewapening van koningin Wilhelmina, die haar bezorgdheid erover uitsprak dat haar land en ministers niet afdoende reageerden op de gevaren, vond weerklank bij onder anderen de Groningse commissaris J. Linthorst Homan. Deze was van oordeel dat EDD in haar bestrijding van het extremisme van links en rechts te weinig deed om de oorzaken daarvan dat weg te nemen. Uit de verschillende zuilen verenigden zich met hem figuren als F. Liefstinck (CHU) en J. de Quay (RKSP) in de 'Nederlandse Gemeenschap', welke zich tot taak stelde de tegenstellingen binnen het Nederlandse volk te overbruggen. In het eerste nummer van het blad *Het Gemenebest* wees W. Verkade een vijftal diepe scheidslijnen aan, welke het Nederlandse volk verdeelden: tussen arbeidersklasse en burgerij, de antithese tussen geloof en ongeloof, tussen stad en platteland, onder en boven de Moerdijk, en tussen mensen mét en mensen zonder bestaanszekerheid. Lijphart zou latere elementen van die tegenstellingen ordenen volgens de verticale en horizontale scheidslijnen van zijn model.

De sterke positie van de katholieken beneden de Moerdijk had ten tijde van het districtenstelsel in hun nadeel gewerkt. Zij profiteerden dan ook het meest van de invoering van het algemeen evenredig kiesrecht.

De tegenstelling tussen geloof en ongeloof liep niet zo scherp tussen de linkse en rechtse partijen als Kuyper het had voorgesteld. Zowel de liberalen als de SDAP telden onder hun aanhang (vrijzinnig) protestanten naast humanisten.

De tegenstelling tussen stad en platteland werkte in zoverre door, dat de socialisten sterk waren in de grote steden en de confessionele partijen daarbuiten. Beter gesitueerden waren meer te vinden bij de liberalen, financieel-zwakkeren vooral bij de SDAP en de Communistische Partij Holland (CPH). De confessionele partijen vertoonden een meer geschakeerde aanhang daar tussen in.

De Leidse historicus I. Schöffers stelde 'dat men slechts een minuut met iemand

hoefde te spreken of men wist dat die ander christelijk, rooms, liberaal of socialist was. Elk segment van de Nederlandse maatschappij vormde een eigen, typische cultuurgroep, met een eigen dialect, eigen kleding, een eigen atmosfeer en stijl. Sprak men van het katholieke volksdeel, dan dacht men daarbij niet alleen aan het voor de buitenlander zo ongewoon trouwe kerkbezoek of de grote RKSP, maar dan betekende dat evenzeer: de streken beneden de rivieren, de zachte 'g', het carnaval, de 'm' in de voorletters; het 'op de eerste plaats' in het spraakgebruik, het kruisjes slaan voor en na de maaltijd. Dacht men aan de christelijke protestant, dan gold dat niet uitsluitend de dominee of de ARP, maar evenzeer: de scholen met de bijbel, het 'och heden' in plaats van de rollende vloek, de tale Kanaäns. de gehandhaafde klederdracht, de hoge witte boorden en de martiale snorren. Sprak men van socialisten, dan sloeg dat niet alleen op de SDAP, het NVV of de CPN, dan werden daarmee evenzeer bedoeld: de 'mei-optochten' met de paarse, gele en rode vlaggen, de open Schiller-kragen, de wereldbibliotheekboekjes, de reformjurken, de leren tassen en de kralen kettingen, het Berlage-gebouw met de wingerd-begroeiing. Wilde men de liberalen typeren, dan kon men niet volstaan met de programma's en de partijen op te sommen, maar dan kwam men alleen verder met aanduidingen als: deftige herenhuisen, het gedichtje van Greshoff over de dominee, de dokter en de notaris, het *Handelsblad* en de *NRC*, de studentencorpora, de vlaggen uit op koninginnedag en de bijzonder neutrale school in de 'goede' buurten'.

Die verzuilde samenleving werd in mei 1940 opgeschrikt en overvallen door de Duitse bezetting. In deze bezettingstijd werden verschillende pogingen ondernomen om het Nederlandse volk tot meer eenheid te brengen. De oude partijen ondernamen een eerste poging tot bundeling, hoewel de volksvertegenwoordiging al spoedig op non-actief was gesteld. De Duitse regeringscommissaris wilde echter van zinspelingen op herstel van het Huis van Oranje niet horen. Een driemanschap van de Nederlandse Unie verwierf zich veel aanhang met een poging om binnen de door Duitsers aangekondigde Nieuwe Orde voor Nederland een eigen plaats te verkrijgen. Het slaagde er weliswaar in boven de NSB uit te groeien, maar om te blijven voortbestaan bleken concessies aan het racisme en een meedoen aan de strijd tegen de Sovjet-Unie onvermijdelijk. In 1941 werd de Unie ontbonden.

In de gijzelaarskampen ontmoetten voormannen van verschillende politieke richtingen elkaar - ds. W. Banning van de SDAP, Schermerhorn van EDD en de leiding van de Nederlandse Unie. Zij vonden elkaar in een plan tot doorbraak naar een Nederlandse Volksbeweging (NVB) waarin verschillende zuilen zouden worden gebundeld en overwonnen. De samenspraak in St. Michielsgestel en de wording van de NVB zijn door Madelon de Keizer en Jan Bank beschreven als het werk van een 'politieke elite', die gedwongen door de Duitse bezetter een 'geheim

topoverleg' in de zin van Lijphart voerde. Na de bevrijding bleek dat de achterban daarvoor nog niet rijp was. Deze werd in belangrijke mate beheerst door nostalgie naar het verleden. Voor zover zich bij de verkiezingen van 1946 veranderingen voordeden, kwamen die ten goede aan de Communistische Partij Nederland (CPN). Zij profiteerde van de goodwill welke de Sovjet Unie tijdens de Tweede Wereldoorlog had verworven. De nieuwe Partij van de Arbeid (PvdA), waarin de oude SDAP, de VDB en de Christelijk-Democratische Unie fuseerden en waarbij individuele leden van de CHU en de RKSP zich aansloten, bleef onder het gezamenlijk vooroorlogs zetelstal. De PvdA hield op aandrang van Drees vast aan de oude socialistische symbolen en het episcopaat wist de katholieke arbeidersbeweging - onder leiding van voorzitter A. De Bruyn en haar geestelijk raadsman pater Stokman - binnen de katholieke zuil te houden. ARP en CHU slaagden er zelfs na het doorstane oorlogsleed niet in nader tot elkaar te komen. Vooroorlogse leiders als Romme, J. Schouten, H. Tilanus en K. Vorrink keerden terug. Vergezeld door slechts weinig vrijzinnig-democraten wist Oud, samen met de liberale werkgever D. Stikker, de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) tot stand te brengen.

Het eerste naoorlogse kabinet-Schermerhorn-Drees oogstte dan ook meer resultaat op het gebied van het herstel dan op dat van de vernieuwing. De poging van de minister van OKW, de theoloog G. van der Leeuw, om een nationale omroep tot stand te brengen, strandde op de eis tot rechtsherstel van de oude omroepverenigingen.

In plaats van een doorbraak kwam een brede samenwerking tot stand. Met name in het decennium-Drees, waarin de Katholieke Volkspartij (KVP), PvdA, CHU en afwisselend de VVD (vóór 1952) en de ARP (ná 1952) deel van de kabinetten uitmaakten, werd de verzuiling gepacificeerd. De financiële gelijkstelling werd naar het hoger onderwijs doorgetrokken. Door opeenvolgende ministers van maatschappelijk werk - Van Thiel en M. Klompé - werd het subsidiestelsel ook naar de 'zachte sectoren' van de samenleving uitgebreid. In de Stichting van de Arbeid en de Sociaal-Economische Raad (SER) vonden werkgevers en werknemers elkaar. Een scheurtje in de verzuiling trad op toen, als gevolg van de Indonesische kwestie, Welter met zijn katholieke Nationale Partij de katholieke eenheid verbrak.

De winst in populariteit ging vooral naar premier Drees, als grondlegger van de sociale verzorgingsstaat. Binnen de KVP begon het van Nijmegen uit te rommelen, waar de hoogleraar F. Duynstee stelling nam tegen de nivellering der standen, zoals die gestalte kreeg door de samenwerking met de P.v.d.A. in de regering. In een poging tot verzoening van de rechter- en de linkervleugel verloor Romme het politiek hoofdredacteurschap van de *Volkskrant*, toen nog het orgaan van de

katholieke arbeidersbeweging. Bij de kamerverkiezingen van 1952 kwam de PvdA voor het eerst in stemmental boven de KVP uit. Het episcopaat deed met een mandement een verwoede poging de middelpuntvliedende krachten te bedwingen.

Bij de verkiezingen van 1956 ging het om Romme óf Drees. Beiden wonnen. Maar de PvdA haalde één zetel meer dan de KVP. Te elfder ure leek de doorbraak in het katholieke zuiden dan toch aan te slaan. Dat kwam de regeringssamenwerking niet ten goede.

In 1958 werd de rood-rode coalitie verbroken. Vervroegde kamerverkiezingen in 1959 deden de PvdA - zonder de 72-jarige Drees - twee zetels verliezen. Maar de drie confessionele partijen behaalden niet meer dan de helft der zetels. Een herstel van de rechtse coalitie behoorde niet tot de mogelijkheden. Winst was er voor de VVD van Oud, die met negentien zetels een liberaal reveil aankondigde. Het liberaal-confessionele kabinet-De Quay loste de serie brede basiskabinetten van Drees af.

Het vegeteren der verzuiling

In de daaropvolgende jaren zestig werden de ontzuilingssymptomen talrijker. Bij de grondwetsherziening van 1956 was het aantal kamerleden - met het oog op een mogelijk dubbellidmaatschap in het Europese parlement - met vijftig procent uitgebreid. Daardoor werd de kiesdeler verlaagd. Voor kleinere partijen als de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) en het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) werd de mogelijkheid geopend een kamerzetel te behalen. Later ook voor H. Koekoek, vertolker van de onrust onder de kleine boeren en middenstanders met betrekking tot de komst van de Europese supermarkt.

Na Drees traden vooroorlogse leiders als Romme en Tilanus terug. De opvolgers van Drees en Schouten bij PvdA en ARP, respectievelijk J. Burger en J. Bruins Slot, bezweken onder druk van kritiek uit hun eigen kring. Onder de politieke leiders voltrok zich een snelle generatiewisseling: W. Schmelzer (KVP), A. Vondeling (PvdA), B. Biesheuvel (ARP) en E. Toxopeus (VVD) bleken minder afkerig van publiciteit dan hun voorgangers, maar werden hierdoor ook meer kwetsbaar. Hun regime duurde dan ook korter.

Zij traden aan in een nieuw tijdsgewricht: de welvaartsstaat leek - na de gasvondsten in het noorden - op komst. Eerste expressie daarvan was de televisie, die in snel tempo bezit nam van de Nederlandse huiskamers. Voor het eerst konden de zuilen bij elkaar binnen kijken. Het kritische VARA-programma 'Zo is het toevallig ook nog eens een keer' baarde opzien door de aanbidding van het beeldscherm te persifleren. Commerciële zenders probeerden het beginsel van de vrije zee aan te wenden door van buiten de territoriale wateren het verzuilde bestel

te beconcurreren. Het liberaal-confessioneel kabinet-Marijnen kon het niet eens worden over de wenselijkheid van maatregelen ter bescherming van dit bestel. Het werd in 1963 afgelost door het confessioneel-socialistische kabinet-Cals. Dit poogde het omroepbestel af te schermen door van Veronica en van de Televisie en Radio Omroep Stichting (TROS) te verlangen, dat zij ook leden zouden werven; een voorwaarde waaraan zij grif bleken te kunnen voldoen.

Zelfs de jonge generatie van het koningshuis, sinds Wilhelmina het symbool van eenheid boven de zuilen, verliet de traditionele paden. Prinses Irene sloot een katholiek huwelijk met de Spaanse troonpretendent Carel Hugo. Door geen parlementaire goedkeuring te verzoeken voor dit in Rome te voltrekken huwelijk, bespaarde zij de confessionele regeringsfracties het dilemma of een katholiek wel drager van de kroon kon zijn van wat CHU en ARP zolang als een protestantse natie hadden aangeprezen. Prinses Margriet stapte over traditionele standsverschillen heen door zich met een Nederlandse student te verloven. Het huwelijk van kroonprinses Beatrix met de Duitse diplomaat Claus von Amsberg bracht provo's er toe bommen te werpen naar de bruidsstoet, toen die door Amsterdam trok.

In diezelfde hete zomer leidde een conflict tussen ongeorganiseerde arbeiders en vakbeweging tot straatrellen. Deze maatschappelijke onrust vond nagalm ook op het Binnenhof. In de nacht van Schmelzer bracht de katholieke fractieleider 'zijn' katholieke minister-president Cals ten val, op grond van de bewering dat de socialistische minister van Financiën Vondeling een 'gat' in de dekking der rijksbegroting had laten ontstaan. Was dat 'gat' niet ontstaan door een stijging van de sociale en onderwijsuitgaven, waarvoor de confessionele ministers als Cals, Klompé en Veldkamp een primaire verantwoordelijkheid droegen? Dit opzeggen van het vertrouwen in de eigen ministers door de politieke elite vormde uiteraard geen aanmoediging voor de achterban, die sinds en door het tweede Vaticaanse concilie in beweging was gekomen, om de oude volgzzaamheid te blijven betrachten.

De uitslag van de vervroegde kamerverkiezingen van 1967 was voor de beide grootste partijen desastreus: de KVP verloor acht, de PvdA zes zetels. Grote winnaars waren de Boerenpartij (BP) van Koekoek, die van drie op zeven zetels kwam, en de Democraten '66 (D'66) van de katholieke journalisten H. van Mierlo en Gruyters (beiden verbonden aan het liberale *Algemeen Handelsblad*), die zich een ontploffing van het bestaande zuilenbestel ten doel stelden. Met hun pleidooi voor een gekozen minister-president wilden zij een eind maken aan het geheim van paleis Soestdijk, waarachter een ondoorzichtig proces van kabinetsformaties schuil ging. Hoewel die doelstelling door de confessioneel-liberale coalitie werd afgewezen, kregen de kabinetsformaties toch een meer openbaar karakter. Type-rend voor de onrust van dit tijdvak was ook dat na de jarenlange prolongatie van het premierschap door steeds dezelfde figuren - Ruijs de Beerenbrouck (drie keer),

Colijn (vijf keer), De Geer (twee keer) en Drees (vijf keer) - opeenvolgende kabinetten voortaan een andere voorzitter kregen: Zijlstra, De Jong, Biesheuvel en Den Uyl.

Lijphart moest constateren dat de pacificatie-democratie een kentering had ondergaan. Geheim topperleg slaagde er steeds minder in voor de politieke problemen binnenskamers een zakelijk compromis te vinden. De lijdelijkheid van de achterban maakte plaats voor buitenparlementaire en soms antiparlementaire acties. Priesters wilden huwen, Dolle Mina's wilden baas zijn in eigen buik. Binnen de PvdA slaagde Nieuw-Links erin het partijcongres een anti-KVP te doen aannemen. Van de socialistische fractie scheidden zich enkele leden af, onder leiding van de verzetsstrijder Goedhart, die met een democratisch appèl afstand namen van het 'gedram' van Nieuw-Links. Daaruit ontstond een nieuwe partij Democratisch-Socialisten '70 (DS'70), onder leiding van de zoon van de gewezen premier, W. Drees. Ook de KVP-fractie onderging een aderlating. Een drietal dissidenten, onder wie G. van Aarden, directeur van het Centrum voor Staatskundige Vorming, en KRO-voorzitter Van Doorn, keerde zich tegen het voornemen van de KVP-leiding met ARP en CHU een gezamenlijke toekomst te zoeken. Zou de Katholieke Arbeiders Beweging zich dan niet terugtrekken?

De kans daarop leek niet denkbeeldig toen het liberaal-confessioneel kabinet-De Jong in aanvaring kwam met de vakbeweging over een matigende loonwet. Het overleefde het conflict echter en slaagde er zelfs in - een bijna ongekend verschijnsel - de vierjaarlijkse zittingstermijn zonder tussentijdse crisis vol te maken. Een opmerkelijke prestatie in een turbulente tijd waarin opstandige studenten de Katholieke Hogeschool in Tilburg herdoopten in Karl Marx-universiteit en in Amsterdam het Maagdenhuis bezetten. Zuid-Molukkers overvielen de Indonesische vestiging in Wassenaar uit protest tegen een bezoek aan Nederland van de Indonesische president Soeharto.

Bij de verkiezingen verloor deze liberaal-confessionele coalitie de meerderheid. Het kabinet-Biesheuvel moest de hulp van Drees' DS'70 zoeken. Zijn eisen tot loonmatiging en bezuiniging deden de vijf partijen uit dit kabinet snel uiteenvallen. Bij de opnieuw vervroegde kamerverkiezingen - een ander symptoom van de politieke onrust - mochten voor het eerst de achttienjarigen meedoen. Hoewel hun voorkeur uitging naar jonge fractieleiders als H. Wiegel (VVD, plus zes) en Bas de Gaay Fortman (Politieke Partij Radicalen (PPR), plus vijf), bleek de PvdA (plus drie), samen met PPR en D'66 (min vijf) de grootste minderheid in de nieuwe kamer te vormen. Sinds het optreden van Schmelzer als politiek leider in 1963 verloor de KVP bijna de helft van haar zeteltal (van 50 naar 27).

Twee staatsraden - de antirevolutionair Ruppert en de socialist Burger - moesten eraan te pas komen om het kabinet-Den Uyl - rood met een witte rand -

blijk van een zeker nostalgisch verlangen naar het oude zuilenbestel met zijn sterke sociale controle. Ieder vond zijn eigen schuldigen: de immigranten, de drugs-verslaafden. Het collectivisme van de verzuiling zou omgeslagen zijn in een ongedisciplineerd individualisme. De eens mondig verklaarde burger zou zijn burgerzin hebben verloren. De centrale overheid zou dit door een overmaat aan regelgeving hebben bevorderd.

Ondanks alle symptomen van ontzuiling vegeteerde het zuilenstelsel voort. Het bestel had een subsidiëringssstelsel ontwikkeld, waarop het kon voortleven. Een onderwijsinstelling waarvan de geestelijke identiteit is vervaagd, zal zichzelf niet opheffen zolang zij zich financieel kan bedruipen. Als het partijwezen een kwijnend bestaan lijdt, dan kan er via bevriende kamerfracties voor gezorgd worden dat in de nood de staatskas bijspringt. Zolang er geen duidelijk alternatief voorhanden is, kan dit onvermijdelijk blijken. Maar het gevaar rijst dat een noodzakelijke vernieuwing achterwege blijft. Het Europese jaar 1992 zal voor de Nederlandse verzuiling wellicht de laatste uitdaging worden.

Over de verzuiling in Nederland valt historisch meer goeds te zeggen, naast de zure kritiek van Jan Romein, die als motto dit artikel inleidde. Zij bood onderliggende bevolkingsgroepen de mogelijkheid tot emancipatie te komen. Haar pacificatie voorkwam dat de soevereiniteit in eigen kring op een burgerkrijg uitliep. Maar gaat van de verzuiling nog wel voldoende inspiratie uit, nu zij in een staat van vegeteren is geraakt?

Beknpte literatuuropgave

Berg, J.Th.J. van den en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan de Rijn 1974).

Berg, J.Th.J. van den e.a., *Tussen Nieuwspoort en Binnenhof* (Den Haag 1989).

Daalder, H., *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen 1974).

Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1969).

Oud, P.J. en J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland I en II* (Assen, Maastricht 1990).

Schöffer, I., *Veelvormig verleden* (Amsterdam 1987).

Taal, G., *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag 1980).

Vliegen, W.H., *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en taferelen uit de socialistische beweging in Nederland I* (Amsterdam 1902).

Witlox, J., *Schaepman als staatsman* (Utrecht 1960).